

Conscience en de Belgische nationale literatuur

Christian Berg, Universiteit Antwerpen

Samenvatting

De bijdrage peilt naar de betekenis van Hendrik Conscience voor het systeem van de Franstalige literatuur in België. Die wordt in veel literair-historische overzichten onderschat. Conscience speelde effectief een grote rol als Belgische nationale schrijver in de opbouw van een moderne Franstalige Belgische literatuur, die zich niet concurrentieel, maar toch ook niet geheel onafhankelijk ontwikkelde ten opzichte van de snelgroeiende Vlaamse literatuur in de negentiende eeuw. Uit een geschiedenis van de literatuur in België van Charles Potvin uit 1882 blijkt dat Conscience als centrale figuur van een unitaire Belgische literatuur werd beschouwd. Camille Lemonnier positioneerde zich als nieuwe nationale auteur van de modernistische Belgische literatuur zowel in navolging van als in oppositie tot het werk van Conscience. Nadat Conscience's rol voor het Frans-Belgische systeem in 1883 uitgespeeld leek, verraste Georges Eekhoud in 1890 zijn lezers nog met een bewerking van Conscience's Kemisch verhaal *Rikke-tikke-tak*.

Abstract

This article examines the importance of Hendrik Conscience for the French literary system in Belgium. In many literary historical surveys this role has been underestimated. The modern French-Belgian literature got constructed during the nineteenth century, not in a competitive position towards the growing Flemish literature, but neither in a completely independent way from it. In this process Conscience played an important role as a Belgian national author. A history of Belgian literature by Charles Potvin in 1882 proves Conscience being a central model of an unitarian literature in Belgium. At the same time Camille Lemonnier defined his position as a new national author of the modernist Belgian literature, both following and opposing to Conscience. In 1883 the role of Conscience for the French-Belgian literary system seemed to have come to an end. Nevertheless, in 1890 the modernist Georges Eekhoud surprised his readers with an adaptation of Conscience's rural story *Rikke-tikke-tak*.

E-mail
christian.berg@
uantwerpen.be

1. INLEIDING

In het algemeen heeft men onvoldoende rekening gehouden met het fenomeen Conscience en zijn betekenis voor de ontwikkeling van het nog prille Franstalige literaire systeem in België. Gedurende vele jaren mag men in de academische literatuurgeschiedschrijving zelfs spreken van een quasi doodzwingen van de rol en de betekenis van de Vlaamse schrijver en zijn oeuvre voor de Frans-Belgische literatuur. In zijn lijvige studie over de romantiek in België (Charlier, 1948-1959) slaagde Gustave Charlier erin om Conscience maar driemaal terloops te vernoemen, zonder hem enigszins te betrekken bij een literaire beweging waarbinnen hij nochtans een hoofdrol heeft gespeeld. Met zijn op zich degelijke studie wilde de Brusselse hoogleraar en lid van de *Académie royale de langue et de littérature françaises* het voorbeeld volgen van zijn meester Gustave Lanson en het tableau van het letterkundige leven in de natie schetsen – ‘le tableau de la vie littéraire dans la nation’ (Charlier, 1948, p. 11) – maar hij vond het niet nodig hierbij de rol van de Nederlandstalige literatuur van eigen bodem te belichten. Dat gaat zo ver dat men bij het lezen van dit lijvige werk (1.000 bladzijden), met als titel *Le mouvement romantique en Belgique*, er van geen kanten achter kan komen dat er in diezelfde periode in de andere landstaal toch ook enige literaire bedrijvigheid is geweest met dezelfde doelstellingen. Zo kan men er bijvoorbeeld niet uit opmaken dat het niet de Franstalige Henri Moke was die de Belgische historische roman in het buitenland uitgedragen heeft, maar wel Conscience, van wie het oeuvre, vertaald en uitgegeven bij Michel Lévy te Parijs, in heel Europa circuleerde.¹ Ook in zijn inleiding tot de bloemlezing *Le Roman réaliste en Belgique* (Charlier, 1944) zwijgt hij over de Vlaamse realistische roman, hoewel die duidelijk de Franstalige realistische roman in België voorafging en waarbij de zedenschetsen van Conscience een diepe indruk hadden gemaakt op de Franstalige schrijvers die dezelfde weg wilden opgaan (Vanwelkenhuyzen, 1958, p. 293; Michaux, 2000, p. 33).

2. CHARLES POTVIN EN DE UNITAIRE LITERATUUR

Het is (gelukkig) niet altijd zo geweest. Na vijftig jaar onafhankelijkheid was het streefdoel van de Franstalige literaire geschiedenissen in België een

---

¹ Die verspreiding kwam mede tot stand dankzij de talloze vertalingen in het Duits, het Engels, het Italiaans en het Pools.

unitair tableau op te hangen waaruit moest blijken dat de twee literaturen, elk op zich en elk op hun manier, de ziel van de natie uitdrukten. De literaire geschiedschrijving stelde zich tot haar voornaamste doel het bestaan van een nationale Belgische literatuur te benadrukken.

Een sprekend voorbeeld hiervan is de *Histoire des lettres en Belgique* van de hand van Charles Potvin (Potvin, 1882). Deze authentieke Waalse flamingant, te Bergen geboren (1818), behoorde *grosso modo* tot de generatie van Conscience. Hij was een veelschrijver en een journalist, radicaal liberaal van strekking, Franstalig auteur van talrijke historische toneelstukken en overladen met staatsprijzen. Hij sprak ongeremd over een superioriteit van de Germaanse talen (De Spiegeleer, 2011, p. 34) en stelde dikwijls zijn Franse pen in dienst van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd, gedreven door zowel de Vlaamse taaleisen als een vurig Belgisch patriottisme (hij was lid van het Brusselse genootschap *Vlamingen Vooruit*) (Gubin, 1979, p. 249-322). De katholieken en de katholieke partij moesten het ontgelden bij deze militante vrijmetselaar – hij was lid van de Brusselse loge Les Amis Philantropes – die na de dood van Conscience conservator werd van het Wiertzmuseum. Hij was bijzonder goed op de hoogte van het reilen en zeilen van de jonge Vlaamse literatuur: hij had zelf dichters vertaald en talloze recensies gepubliceerd of laten opnemen in de vele dagbladen en tijdschriften die hij beheerde.²

Potvin dacht, zoals vele andere progressieve geesten aan Franstalige kant, dat het streefdoel voor het jonge België een ‘littérature unitaire’ moest zijn, vertolkt in de twee landstalen. Na een kort overzicht van de literaire ideeën eigen aan elke literatuur, brengt zijn geschiedenis een geïntegreerde beschrijving van de verschillende literaire genres. De Vlaamse en Franstalige schrijvers staan er broederlijk naast elkaar en worden gezamenlijk besproken. De tekst van Potvin is dan ook in de eerste plaats een pleidooi ten gunste van een Belgische nationale literatuur. De historische en patriottische inhoud van de besproken werken vergemakkelijkte natuurlijk zijn opzet. Maar de historiografie diende ook om de nodige literaire *Denkmäler* – zoals Herder ze noemde – in de verf te zetten. Potvin zag wel dat die snel tot stand kwamen aan Vlaamse

---

² Over Potvin verscheen in 2011 een uitstekende studie van de hand van Christoph De Spiegeleer, waaraan ik een aantal gegevens heb ontleend. Ook een lopend onderzoeksproject aan de KULeuven (‘Douaniers of smokkelaars? De mediërende rol van interculturele actoren in België en tussen België en Frankrijk (1850-1930)’ o.l.v. Prof. R. Meylaerts en L. D’hulst, bestudeert de figuur en de rol van Potvin, naast vele anderen. Karen Vandemeulebroucke (Postdoctoraal onderzoeker FWO-Vlaanderen) wens ik in het bijzonder te danken voor de verstrekte informatie over Potvin.

kant, maar dat ze nog ontbraken aan Franstalige zijde. Hij was er zich goed van bewust dat de twee literaturen zich ontwikkelden in volstrekt verschillende contexten:

Nos écrivains flamands avaient à relever leur langue elle-même, mais pour un public tout prêt, leur seul public possible: la petite bourgeoisie. (Potvin, 1882, p. 422)

De Franstalige schrijvers daarentegen gebruikten weliswaar een taal die op dat ogenblik niet alleen de meest prestigieuze internationale taal was, maar die zelfs op het statuut van ‘langue humaine’ (Casanova, 2008, p. 110) aanspraak kon maken: een supranationaal vehikel³ of *lingua franca* die als het ware door Parijs uitgezonden en gecontroleerd werd, niet het minst door middel van de algemene bekendheid van zijn schrijvers.⁴ De literatuur mocht dan wel ‘la manifestation la plus intime du génie d’un peuple’ zijn (Potvin, 1860, p. 89), de Franstaligen moesten de verpletterende hegemonie van onze zuiderburen ondergaan. Potvin begreep dat de Frans-Belgische literatuur een duidelijk gedomineerd veld was geweest gedurende de eerste vijftig jaar van haar bestaan en daarenboven een tijdlang de oneerlijke concurrentie moest ondergaan van de illegale nadruk (*contrefaçon*) die de bekendste Franse auteurs, van Hugo tot Dumas, goedkoop en snel bij het publiek bracht. Hij begreep ook dat de pogingen van de Franstalige Belgische schrijvers om het succes na te streven in de Franse hoofdstad tot mislukken gedoemd waren: ‘il était inutile ou impossible de lutter, en plein cœur de la France, contre le génie de la France, au nom de nos idées, de nos traditions, de nos mœurs’ (Potvin, 1881a).

Wilden ze een volledige assimilatie vermijden, dan moesten ze een eigen identiteit vertolken. Maar de Waalse identiteit was nog niet voorhanden, en de Belgische, alle pogingen en verklaringen ten spijt, was niet evident en diende in feite nog geconstrueerd te worden, onder meer aan de hand van de literatuur. De pogingen om wat Pascale Casanova de ‘dissimilatie’ noemt na te streven en een eigen stijlregister te zoeken (door b.v. de creatie van een nieuwe archaïserende taal om een historisch epos vorm en klank te geven),

---

³ ‘La première langue de l’univers’ volgens François Driesen (‘Étude sur Henri Conscience.’ *Revue trimestrielle*, 8, 1855, p. 228).

⁴ Zie hierover het nummer van *De negentiende eeuw* [37 (2013) 3] dat hieraan gewijd is: ‘Het Frans als *Lingua franca* in de Lage Landen (1800-1914)’, met bijdragen van Elke Brems, Mathijs Sanders, Liselotte Vandenbussche, Guy Rooryck, Pieter Boulogne, Piet Couttenier, Fieke de Hartog en Rob van de Schoor.

mochten ook niet baten. Dat mocht Charles De Coster ondervinden met *La légende d'Ulenspiegel* (1867): zijn burleske en picareske epos beantwoordde geenszins aan de verwachtingspatronen van de zgn. *littérature nationale* en werd daarom decennia lang miskend.⁵

Potvin formuleerde zijn bevindingen in een verrassend modern vocabularium: zo stelt hij dat de kleinere literaturen, gedomineerd door Parijs, vooral autonomie (het is de term die hij gebruikt) dienen na te streven: 'Entrer dans la littérature Française en restant soi-même' (Potvin, 1881a) moest de doelstelling zijn. In 1881 werd dit trouwens de leuze (*soyons nous*) van de jonge generatie schrijvers die zich toen aandienende, de zgn. Jeune-Belgique. Men vergeet dikwijls te vermelden dat in de eerste jaren van het bestaan van het tijdschrift dit devies nog een nationalistische bijklank had (zie Aron, 1985, p. 134; Biron, 1994, p. 68-77 en Trousson, 2000, p. 5-46).

Conscience is de meest geciteerde romanschrijver in het literair-historische overzicht van Potvin, hoewel hij als liberale vrijdenker en vrijmetselaar natuurlijk de knieval van de Vlaamse schrijver voor de katholieke censuur betreurde en dit ook niet onder stoelen of banken stak. Maar ook brengt hij hier een scherpzinnige analyse die gerust institutioneel mag worden genoemd. Wat hij 'la chute de Conscience'⁶ noemt (Potvin, 1882, p. 232), was tegelijk ook de opstap geweest naar het succes en de verheffing (*élévation*) van de Vlaamse schrijver (Potvin, 1882, p. 231-232). Conscience, zo stelt hij, wilde voor het volk schrijven; 'il avait vu clair':

il eut le coup d'œil juste en comprenant le parti qu'on pouvait tirer de la langue flamande dans un genre [=de *historische roman*] sans antécédents pour elle, sans concurrence dangereuse et en présence des difficultés des lettres françaises de Belgique. (Potvin, 1881b)

De man kan veel verweten worden, maar niet dat hij geen oog had voor de institutionele aspecten van het literaire gebeuren. Wat we vandaag de heteronomie van Conscience zouden noemen, werd de sleutel van zijn succes omdat hij een lezerspubliek kon bereiken dat voor de Franstalige schrijvers niet toegankelijk was. Dit alles gebeurde in een context waarin volk en taal onlosmakelijk met elkaar verbonden waren en literatuur eerst en vooral een opvoedende en volksverheffende rol toebedeeld kreeg, in navolging van de

---

⁵ Zie hierover Gobbers, 1996.

⁶ Jean-Baptiste Langlois (1858, p. 22) sprak al in 1858 in dezelfde termen over Conscience's knieval.

Herderiaanse principes over de *Volksgeist* waarvan Potvin de draagwijdte voor de Vlaamse beweging inzag, en voor Conscience in het bijzonder.⁷ Hij verweet de liberalen de eerste militanten van de Vlaamse zaak, zoals Conscience en Van Rijswijck, in de armen te hebben gedreven van de katholieke partij, en was erg kritisch voor de francofone hoge burgerij die neerkeek op de ‘kleine Vlamingen’ (De Spiegeleer, 2011, p. 69).

Charles Potvin maakt deel uit van een schare authentieke proselieten die hun Franse pen in dienst stelden van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd, in de breedste zin van het woord. Anderen zijn: Octave Delepierre, die Conscience bijstond bij zijn historische opzoekingen; Joseph-Ernest Buschmann, geboren Luxemburger en Franstalig dichter die de eerste uitgever werd van de herlevende Vlaamse letterkunde; Adolphe Van Soust de Borkenfeldt (ps. van Paul Janne), auteur van *La Rénovation flamande* (1875) (Berg, 1990); Jean Stecher, auteur van een merkwaardige *Histoire de la littérature néerlandaise en Belgique* (1886); of nog Jean-Baptiste Langlois, Antwerpse liberaal, een van de eerste sociaal geëngageerde flaminganten en auteur van *Le mouvement flamand du point de vue politique* (1858).

In dit netwerk verdient zeker Eugène Van Bommel een speciale vermelding, met zijn *Revue Trimestrielle*, die vijftien jaar stand hield (1854-1868). Het tijdschrift had tot uitgesproken doel ‘een substantiële bijdrage te leveren aan de totstandkoming van een nationale literatuur’ (Bots, 1994, p. 10) en slaagde daar beter in dan zijn rechtstreekse opvolger, de *Revue de Belgique*, trouwens geleid door Charles Potvin. De *Revue Trimestrielle* is o.m. een prima observatiekanaal voor de receptie van Conscience in de Franstalige vooruitstrevende milieus in die periode. Recensies en artikels waren niet altijd lovend in de jaren 1850, maar al in 1855 wijdde François Driesen in het tijdschrift een lijvig biografisch artikel aan Conscience, waarin hij stelde dat zijn internationale doorbraak nu een feit geworden was:

Son nom, aujourd’hui connu dans toute l’Europe, a pris place, en dépit de quelques protestations inintelligentes, parmi les noms qui honoreront le plus cette littérature nationale que l’on ne peut déjà plus nous contester. (Driesen, 1855, p. 228)

Ruim tien jaar later oordeelde de gezaghebbende Franse criticus Hyppolite Taine (1869, p. 35, gecit. naar Gilsoul, 1936, p. 49 en Potvin, 1882, p. 445) nog dat Conscience de enige noemenswaardige schrijver was in België.

---

⁷ Zie bij Potvin, 1859, het hoofdstuk IV: ‘Le mouvement flamand’.

3. CAMILLE LEMONNIER ALS NATIONAAL AUTEUR

Potvin was de mentor van Camille Lemonnier, die een huisvriend werd van de invloedrijke criticus (De Spiegeleer, 2011, p. 51, noot 71). Maar Potvin werd vanaf 1882 een van de geliefde schietschijven van de onstuimige jongeren van *La Jeune Belgique* (Trousson, 2000, p. 10-11). Laatstgenoemden hadden geen goed woord over voor zijn geschiedenis der Belgische letteren: ‘Ce n’est même pas un livre, mais une indigeste table des matières. Pas une idée d’ensemble, pas une apparence de méthode’, klonk het (Giraud, 1882, p. 72). Voor zijn literaire oeuvre waren de jongeren zonder genade.⁸ De breuk met de generatie van Potvin zou snel definitief worden. Lemonnier (geboren in 1844) stond daar als het ware tussenin en zijn literaire strategie was dan ook zeer aarzelend in die jaren. Karel van de Woestijne (1913) had het over zijn ‘wonderbaar aanpassingsvermogen’, maar dit is een understatement: Lemonnier was op literair vlak een echte kameleon. Zijn al te vlotte aanpassing aan de Franse trends (Michelet, Cladel, Zola, De Bouhélier) hebben hem niet onverdiend het etiket van meeloper opgeleverd (Biron, 1994, p. 111-126).⁹

Zijn debuut was gekenmerkt door een vinnig pamflet waaraan hij de veelzeggende titel *Nos Flamands* (Lemonnier, 1869) had meegegeven. Lemonnier stelde zijn essay voor als het culturele bilan van België in 1868 (Lemonnier, 1869, p. 235-236). Opvallend hierbij was dat hij zich volledig in de lijn van Potvin en van Conscience inschreef. Hij deelde duidelijk hun anti-Franse houding: ‘l’ennemi, c’est Paris’, klinkt het ondubbelzinnig (Lemonnier, 1869, p. 69). Zoals Conscience, die in de beroemde slotzin van de appendix van *De Leeuw van Vlaenderen* het verval van Vlaenderen aanklaagt, zo stelt Lemonnier als absolute prioriteit het regenereren van wat hij ‘les anciennes vertus flamandes’ noemt: ‘Dans les mœurs, dans la langue, le français domine’, stelt hij vast, en die situatie is verantwoordelijk voor de verloederings van de zeden, voor het verval van Vlaenderen en het uitblijven van literaire hoogvliegers. Hij schuwt daarbij geen straffe uitspraken, vooral niet aan het adres van de verfranste Vlamingen: ‘vous n’êtes plus les Flamands des Flandres: vous êtes les Français de Belgique’ (Lemonnier, 1869, p. 70). In dit lijvige essay treft men onder meer een warm pleidooi aan voor de Vlaamse taal (‘on a

---

⁸ Zie bv. de geestige ‘Vilanelle pour torcher M. Potvin.’ *La Jeune Belgique*, 3, 1883: p. 96-97.

⁹ Zie ook J. Dubois, ‘Lecture’, in Camille Lemonnier, *La fin des bourgeois*. Brussel: Labor, 1986, p. 369.

prouvé que c'était l'idiome national et la souche de la seule littérature possible chez nous') (Lemonnier, 1869, p. 175), wat toch een merkwaardige uitspraak is voor iemand die ervan droomde ooit van zijn Franstalige pen te kunnen leven.

Nos Flamands trok de aandacht van Conscience, die een gezamenlijke vriend verzocht om hem aan de jonge Lemonnier voor te stellen. Laatstgenoemde heeft in zijn memoires uitvoerig gerapporteerd over deze eerste ontmoeting, die in 1869 of in 1870 in het Wiertzmuseum plaatsgreep, waarvan Conscience conservator was:

Je revois l'homme grave et amène, me parlant de *Nos Flamands*, dont il aimait la verve juvénile [...]. Il me dit qu'il aimait les écrivains de France: il goûtait l'harmonie claire de leur langue. Il ne leur en voulait pas de l'avoir pillé quelquefois. J'étais ému: je me sentais un enfant près de ce grand vieillard qui portait en soi l'âme des Flandres. (Lemonnier, 1994, p. 109)

Voor Lemonnier, zoals voor Potvin, was Conscience niet alleen de ziel van Vlaanderen, maar tevens het hart van een cultureel en literair systeem dat blijk gaf van een ongezien dynamisme. Aan Vlaamse kant leverden de Herderiaanse principes, waardoor taal, volk en natie onlosmakelijk verbonden waren, een stevig houvast voor de Vlaamse letterheren, terwijl dit voor de Franstalige Belgische schrijvers voor een bijkomende handicap zorgde: het Frans kon in België moeilijk als een specifieke landstaal worden beschouwd. Het betrof in die jaren immers een wereldtaal die elk nationaal gebruik oversteeg en dus niet geschikt was om een lokaal nationaliteitsgevoel gestalte te geven (Casanova, 1999, p. 110-112).

Maar de weg ingeslagen door de generatie van Potvin, met als doelstelling een nationale literatuur in de twee landstalen te bevorderen, zag de jonge Lemonnier wel zitten. In 1873 verschijnt van zijn hand *Contes flamands et wallons*, met als ondertitel *Scènes de la vie nationale*.¹⁰ In de herdruk die in 1875 te Parijs verscheen staat een merkwaardige 'Préface pour la traduction

---

¹⁰ Over de kortverhalen van Camille Lemonnier, zie Philippe Roy, 'Les contes et nouvelles de Camille Lemonnier'. *Le livre et l'estampe*, 48/155, 2001, p. 11-58. Ik dank deze Lemonnier-specialist voor zijn waardevolle informatie. Van zijn hand verscheen onlangs een uitstekende biografie van Camille Lemonnier, 'maréchal des lettres' (Brussel, A.R.L.L.F en éd. Samsa, 2013). Een bundel onuitgegeven kortverhalen van Lemonnier werd uitgegeven en van commentaar voorzien door Jacques Detemmerman en Gilbert Stevens: *La Minute du bonheur et autres pages retrouvées* (zelfde uitgever, zelfde datum).

hollandaise' (Lemonnier, 1875, I-VI), dat niet getekend is en overigens niet te vinden is in de Nederlandse vertaling van 1874.¹¹ Het voorwoord is duidelijk bestemd voor het Franse publiek, en ik sluit niet uit dat Lemonnier het zelf opgesteld heeft ten geleide van zijn eerste verhalenbundel die in Parijs verscheen:

La Belgique n'a jamais manqué d'artistes, non plus que de poètes et romanciers; parmi ces derniers, des hommes distingués ont acquis dans le pays une légitime réputation. Pourtant, malgré le charme de leur inspiration, deux critiques leur étaient généralement faites: la première, qui leur reprochait de manquer de la forme, la seconde de n'être point nationaux. [...] Un seul des romanciers belges, flamand trempé aux sources des lettres nationales, Henri Conscience, échappait à la double critique; et longtemps il servit à représenter à l'étranger la littérature belge. [...]

Le grand mouvement nationaliste et réaliste dont je vous entretiens, a pour initiateur et pour chef dans les lettres, un écrivain belge écrivant en français. Ce que Benoit veut dans la musique, ce que Leys voulait dans la peinture, Lemonnier le veut dans le roman. Jeune encore (il n'a pas trente ans), l'auteur des *Contes flamands et wallons* a groupé autour de lui un centre d'artistes et d'écrivains fervents. (Lemonnier, 1875, I)

'Nooit heeft een Belgisch schrijver zoveel kwaliteiten verenigd, noch beter het nationaal genie vertolkt [dan Camille Lemonnier]', leest men wat verder. Wie hier de pen gevoerd heeft, kan niet met zekerheid achterhaald worden, maar de boodschap (voor de Franse en Franstalige lezers) is duidelijk: Conscience als nationale schrijver heeft zijn tijd gehad. Men heeft hier een prachtig voorbeeld van 'structurele homologie' (Bourdieu, 1992, 321-325, 410-411) tussen twee literaire velden waarbij men langs één kant een positiebepaling overneemt die succesvol blijkt te zijn in het andere veld. Het is daarenboven merkwaardig dat in 1873-1875 nog altijd de kaart wordt getrokken van de nationale literatuur, aangestuurd door een groot schrijver. *Nationaliste en réaliste* betekenen eigenlijk hetzelfde in deze context: het

---

¹¹ *Vlaamsche en Waalsche vertellingen. Taferelen uit het volksleven* (vert. Jean Moruanx), Antwerpen: H. De Vos, 1874. Het voorwoord bestemd voor de 'traduction hollandaise' staat hier niet in te lezen. De inhoud van deze verhalenbundel is overigens exact dezelfde als die van *Contes flamands et wallons* (1873). Van een andere vertaling naar het Nederlands (Hollands?) is geen spoor te vinden. Alles wijst er dus op dat dit voorwoord bestemd was voor de Franse lezers, want in de oorspronkelijke Belgische uitgave uit 1873 ontbreekt het.

ging om zelf geobserveerde taferelen zo getrouw mogelijk te brengen in verhalen die zich in een landelijk of kleinstedelijk decor afspeelden.

Met zijn eerste kortverhalen sluit Lemonnier naadloos aan bij de traditie van Conscience, Dickens, Sand of Hetzel. We treffen dezelfde pakkende taferelen aan over eenvoudige mensen en gebeurtenissen, vlot en aangenaam verteld, emotioneel en wat naïef, veelal met een *happy end* en dicht aanleunend bij de traditie van de dorpsroman of -novelle en, algemener, bij die van de sentimentele roman.¹² Niets in deze idyllische verhalen doet vermoeden dat dezelfde auteur later drie keer voor het hof van assisen zal verschijnen voor pornografie: deze eerste bundel kon, naar goede traditie, geen enkele maagd doen blozen. Integendeel, het zijn zielsverheffende taferelen met een moraliserend tintje, helemaal in de lijn van Conscience's Kempische dorpsverhalen.

Dit aspect van het debuut van Lemonnier wordt ook nooit echt in beschouwing genomen, zeker niet wat betreft de duidelijke invloed van Henri Conscience die in België de pionier was van het genre. Natuurlijk zijn er verschillen: zo is de taal van Lemonnier meer gekunsteld dan die van Conscience, maar eigenlijk is de formule dezelfde wat betreft de setting, de sentimentaliteit, het idyllische tintje en de moraliserende toon. Van *Un coin de village*,¹³ zijn eerste dorpsroman gepubliceerd in de *Revue de Belgique* in 1874 en pas in 1879 verschenen bij Lemerre te Parijs, kan je eenvoudig stellen dat die even goed uit de pen van Conscience had kunnen komen. Max Waller, de jonge directeur van *La Jeune Belgique*, stelde daarom in een overzichtsartikel in de *National belge* en volledig gewijd aan Lemonnier, dat hoewel laatstgenoemde zijn eerste roman in het Frans had geschreven, hij die toch in het Vlaams 'gedacht' had ('*il a pensé en flamand le livre qu'il écrivait en français*'):¹⁴

Dans ses *Contes*, Lemonnier se fait bourgeois avec les bourgeois, il y prend un ton bonhomme tout à fait en dehors de son tempérament raffiné, une manière simple qui est le suprême de l'art. Ici il rappelle

---

¹² Deze eerste bundels kenden een groot succes en werden vaak herdrukt. Jules Lermina, in *La Nation* van 10 september 1887, brengt ze duidelijk in verband met de werken van Conscience: 'Ces Noël's flamands sont à Henri Conscience ce que Zola est à Nodier. Scènes simples, d'une émotion poignante, d'une délicatesse exquise' (geciteerd naar R. Trousson, 'Camille Lemonnier conteur'. *Francophonie vivante*, juni 1994, p. 111-119).

¹³ *Un coin de village*. Parijs: Lemerre, 1879. De roman is opgedragen aan Léon Cladel. In 1880 verscheen de Nederlandse vertaling, met als titel *Bij onze Zuid-Brabantsche Boeren*, vrij vertaald door W.D. Leen. Brussel: drukkerij X. Havermans, 1880.

¹⁴ Schuinschrift in de oorspronkelijke tekst.

Conscience, mais chez notre romancier flamand le bourgeoisisme est naturel, il coule de source, tandis que chez l'auteur de *Bloementje*, il est voulu, étudié, atteint. (Waller, 1884, p. 1-2)

Intussen – en bijna tegelijkertijd – trachtte Lemonnier een eigen Belgische naturalistische school te stichten. In 1881 recenseert Verhaeren zijn ultra-realistische novelle *Le Mort* (Lemonnier, 1882). Hoewel het verhaal moeilijk kan toegeschreven worden aan een volgeling van Conscience, ziet de jonge dichter, die in 1883 zal debuten met *Les Flamandes*, zich toch genoodzaakt om het verschil met de Vlaamse meester nog eens goed te benadrukken:

Bravo! maître Camille Lemonnier, vous du moins, vous les représentez dans toute leur rudesse, nos incultes paysans flamands, vous nous les facturez d'un autre pinceau qu'Henri Conscience, fécond et intéressant romancier, je le veux bien, mais fort en poigne, non pas! Plus d'idylle – une rusticité. Plus de pastel, – mais une eau-forte. Et la voici sombre, puissante, burinée profondément dans le métal, reproduite avec des noirs superbes dans le drame. (Verhaeren, 1881, p. 188)

Het van natuurmystiek doordrongen *Un mâle* (1881) volgde snel *Un coin de village* op, en Lemonnier kon niet langer beschouwd worden als een gekunstelde Conscience. In de *Jeune Revue littéraire*, die de *Jeune Belgique* voorafging, klonk het zo: Lemonnier is zonder twijfel onze grote nationale schrijver, welteverstaan, nu de invloed van Conscience bezworen is. Dit moest blijken met *Un mâle*, die zelfs bij de jonge Tachtigers voor een verrassing had gezorgd. Maar vanaf dan is Lemonnier 'notre grand écrivain national [...] celui que nous considérons comme le premier écrivain qui ait paru en Belgique depuis cinquante ans, et que nous admirons comme un maître' (Waller, 1881). Max Waller, die toen duidelijk de strategie aan het voorbereiden was voor de toekomstige *Jeune Belgique*, waarvan het eerste nummer in december 1881 zou verschijnen, schrijft kort na de Conscience-huldiging te Brussel in 1881 het volgende aan Lemonnier:

Vous êtes le seul écrivain Belge qui soit destiné à compter dans l'histoire des lettres à côté des Cladel, des Richepin, des Zola et des Flaubert; et il nous semble qu'après la fête de Conscience, fête dont les « vieux » surtout ont été les promoteurs, nous devons, nous les jeunes, offrir notre modeste bouquet à celui que nous admirons si profondément [...]. C'est un devoir pour nous de vous placer sur votre

piédestal dans la mesure de nos jeunes forces; nous tâcherons de le faire bien.¹⁵

In 1881 was het immers een uitgemaakte zaak dat de jonge Franstalige Tachtigers Lemonnier als een gids naar voren zouden schuiven, een rol die de schrijver zich in het midden van de jaren 1870 rechtstreeks of onrechtstreeks al had toegeëigend (Aron, 1985, p. 134 e.v.). De roep om een echte leidersfiguur die een beweging op gang zou kunnen trekken was immers groot: Francis Nautet, de latere historiograaf van de Frans-Belgische letterkunde en toekomstig actief redactielid van *La Jeune Belgique*, stelde zich nog in 1882 vragen over de mogelijkheden en moeilijkheden eigen aan een nationale literatuur. Hij stelde vast dat wat ontbrak aan Franstalige kant, een beweging (*un mouvement*) was ‘conduit par un chef aventureux’ (Nautet, 1882, p. 224). Op een banket in 1883, dat dikwijls wordt beschouwd als de geboortekte van de moderne Franstalige literatuur in België, werd Lemonnier als het ware op het schild geheven door de jongeren van de *Jeune Belgique*. De chronologie is veelzeggend, als men intussen naar de laatste jaren van Conscience kijkt: in 1881 besluit de jonge directeur van *La Jeune Belgique* om Lemonnier op een piédestal te plaatsen; in mei 1883 grijpt het banket (met meer dan tweehonderd genodigden) plaats waarop Georges Rodenbach Lemonnier uitroept tot maarschalk der Belgische letteren en de jonge Franstalige Tachtigers hun vaderfiguur vinden.

In oktober 1883 neemt Waller in naam van de redactie in zijn tijdschrift afscheid van de overleden Conscience, met een vrij lang artikel dat in een rouwkader verschijnt. De algemene toon ervan kan samengevat worden aan de hand van het volgende uittreksel:

Il [Conscience] avait en vue plutôt l'idéal social que l'idéal d'art. Il a fait *bon* avant de faire *beau*. Pour nous qui écrivons et parlons en français, nous avons pour lui plus de profonde vénération, et de reconnaissance, que d'admiration littéraire. (Waller, 1883)¹⁶

De Brusselse *L'Art moderne*, die kunst voor de kunst afwees ten gunste van sociale kunst, was dan weer gevoeliger voor de sociale dimensie van een indrukwekkend oeuvre, dat bekoorde en imponeerde: ‘Comme expression

---

¹⁵ Brief van Max Waller aan Camille Lemonnier (oktober 1881), geciteerd naar Van Balberghe, É. & Ravet, C., ‘Max Waller et Camille Lemonnier. À propos de quelques lettres’. *Bulletin de l'AR.L.L.F.*, 76/ 1-2, 1998, p. 254.

¹⁶ Zie hierover Gilsoul, 1936, p. 183-185.

du beau, cet art n'est pas sur le degré suprême', maar 'comme utilité sociale, il est de premier ordre ... le grand art doit toujours avoir une portée sociale'.¹⁷

4. EEKHOUD, *LA JEUNE BELGIQUE* EN *RIKKE-TIKKE-TAK*

Daarna werd het stil rond Conscience in de Franstalige literaire tijdschriften. Van de *Jeune Belgique* is de onverschilligheid voor de Vlaamse literatuur bekend, hoewel hun leuze 'Soyons nous' nog enkele tijd een nationalistische bijklank heeft gehad.¹⁸ Pas omstreeks 1883 zal de leuze echt verwijzen naar een elitair en individualistisch schrijversgenootschap dat radicaal brak met de standpunten van zowel de Franstalige concurrenten als de Vlaamse beweging en literatuur.

Nochtans publiceert Georges Eekhoud in 1890 in het Brusselse tijdschrift een zeer opmerkelijke bijdrage onder de algemene titel 'Lettre pour les illettrés', en met als ondertitel 'Transposition d'un air connu'. Als opschrift staat een kort uittreksel van een brief van Conscience aan Eekhoud. Laatstgenoemde had, op vraag van zijn krant, een biografie van Conscience geschreven, verschenen ter gelegenheid van de vieringen te Brussel in 1881. Bij het schrijven ervan had hij hierover met Conscience verschillende gesprekken gevoerd; uit hun briefwisseling blijkt dat Conscience het stuk had herlezen en ook goedgekeurd.¹⁹

Wat Eekhoud aan de lezers van de *Jeune Belgique* serveert, is een ingekorte bewerking van een van de bekendste Kempische verhalen van Conscience, *Rikke-tikke-tak* (1857). Dit gebeurt ten dienste van een schare Franstalige artiesten die de Vlaamse auteur van oubolligheid beschuldigen en zijn reputatie geïsurpeerd en over het paard getild vinden. De 'transpositie' van *Rikke-tikke-tak* wordt in het verhaal naar goede traditie voorgelezen en voorgesteld als een improvisatie van de Vlaamse dichter Barthélémy Welaan, 'Flamand

---

¹⁷ 'Henri Conscience'. *L'Art Moderne*, 16 september 1883, p.193-195. Bij het overlijden van Conscience gebruikte de redactie van het Brusselse tijdschrift de tekst die op 30 september 1881 verscheen naar aanleiding van de viering van de Antwerpenaar bij het verschijnen van zijn honderdste boek.

¹⁸ Zie Iwan Gilkin in Trousson, 2000, p. 10.

¹⁹ Drie brieven van Conscience aan Eekhoud en twee van Eekhoud aan Conscience worden bewaard in het Letterenhuis te Antwerpen, resp. in het archief Conscience (C34/B) en het archief Eekhoud (E147/B).

endurci et militant'.²⁰ Deze laatste werpt zich dus op als een mediator tussen het 'goede genie' van Vlaanderen en zijn meer dan sceptische Franstalige lezers. Bij de laatste, ontroerende bladzijden van het verhaal kunnen de Franstalige sceptici hun emotie niet langer verbergen en barsten ze in tranen uit (Eekhoud, 1890).²¹

5. TOT SLOT

Pierre Bourdieu schrijft in *Les règles de l'art* (Bourdieu, 1992, p. 106) dat men aan de eigenheid en zelfs aan de grandeur van individuele schrijvers voorbijgaat als men geen rekening houdt met de tijdgenoten met of tegen wie ze zich geconstrueerd hebben. In de jaren waarin Conscience een nationale schrijver werd op weg naar zijn apotheose, is het aangewezen om hiermee wel rekening te houden, meer bepaald in de aanloop naar het decennium waarin de Franstalige Belgische Tachtigers hun doorbraak zullen maken. Er is toen een mythe Lemonnier ontstaan (Biron, 1994, p. 12), zoals er een mythe Conscience was. De positionering van Lemonnier, eerst door hemzelf, dan door de jongeren van de *Jeune Belgique* als nieuwe nationale schrijver, incarnatie van 'l'âme belge' en vader van de Franstalige renaissance, was minder een concurrentiële daad dan een van navolging en reproductie. Het waren ten slotte toch twee literaturen die niet echt met elkaar moesten wedijveren, zoals Potvin het goed had ingeschat. Maar het belette niet dat er wel over de taalbarrières heen gekeken werd en dat het bestaan van een heuse Vlaamse *République des lettres* als snelgroeiende cel de andere kant niet onberoerd liet. De sedert jaren vleugellamme Franstalige literatuur kreeg dus 'un chef aventureux' – hoewel vrij aarzelend in het begin en nogal versatiel – en een echte beweging (*mouvement*) die vrij snel het pad koos van de moderniteit. Figuren zoals Charles Potvin, Camille Lemonnier en Georges Eekhoud leren ons in hun verhouding tot Conscience dat nationale literaturen en literaire

---

²⁰ Volgens Omer Watez zou achter deze figuur die van de gevierde Vlaamse dichter Emanuel Hiel schuilgaan. Cf. 'Emanuel Hiel herdacht bij de vijf en twintigste verjaring van zijn overlijden'. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en letterkunde*, 1924, p. 882. Met dank aan Piet Couttenier voor deze informatie.

²¹ Zie hierover ook Annick Capelle, 'Translation in Nineteenth Century Belgium', in: Clem Robyns (red.), *Translation and the (Re)production of Culture* (Leuven 1994), 7-17, alsook Lieselotte Vandebussche, 'Het Frans als doorgeefluik van een Vlaams verleden. Hendrik Conscience in handen van Georges Eekhoud', in: *De negentiende eeuw*, 37 (2013) 3, 248-252.

pantheons niet vanzelf ontstaan, maar het resultaat zijn van objectieerbare strategieën en wederzijdse positiebepalingen.

Literatuurlijst

- Aron, P.** (1985). *Les écrivains belges et le socialisme (1880-1913)*. Brussel: Labor.
- Berg, C.** (1990). 'De Frans-Belgische letterkunde en het Vlaams bewustzijn. Het symbolisch tekort'. In Deprez, A. & Gobbers, W. (red.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw*. Utrecht: HES uitgevers: 156-170.
- Berg, C. & Halen, P.** (red.) (2000). *Littératures belges de langue française. Histoire et perspectives (1830-2000)*. Brussel: Le Cri.
- Biron, M.** (1994). *La modernité belge. Littérature et société*. Brussel-Montréal: Labor & P.U. Montréal.
- Bots, M.** (1994). *Bibliografie van de liberale tijdschriften. Revue Trimestrielle (1854-1868)*. Gent: Liberaal Archief.
- Bourdieu, P.** (1992). *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Parijs: Seuil.
- Brems, E., M. Sanders, Vandenbussche, L.** (red.) (2013). 'Het Frans als *Lingua franca* in de Lage Landen (1800-1914)'. *De negentiende eeuw* 37 (2013), 3.
- Casanova, P.** (2008). *La république mondiale des lettres*. Parijs: Seuil.
- Charlier, G.** (1944). *Le roman réaliste en Belgique*. Brussel: Office de Publicité.
- Charlier, G.** (1948-1959). *Le mouvement romantique en Belgique. 1815-1850*. 2 dl. Brussel: Paleis der Academiën.
- Charlier, G. & Hanse, J.** (red.) (1958). *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique*. Brussel: La Renaissance du Livre.
- De Spiegeleer, C.** (2011). *Een blauwe progressist. Charles Potvin (1818-1902) en het liberaal-sociale denken van zijn generatie*. Gent: Liberaal Archief.
- Driesen, F.** (1855). 'Étude sur Henri Conscience'. *Revue Trimestrielle*, 8: 219-229.
- Eekhoud, G.** (1890). 'Lettres pour les illettrés. V. Transposition d'un air connu'. *La Jeune Belgique*, 9: 8-22. Onder de titel 'Communion nostalgique' opgenomen in *Cycle patibulaire*. Brussel: Kistemaeckers.
- Gilsoul, R.** (1936). *La théorie de l'Art pour l'Art chez les écrivains belges*. Brussel: Paleis der Academiën.
- Giraud, A.** (1882) 'Revue des livres'. *La Jeune Belgique*, 2: 71-78.
- Gobbers, W.** (1996). 'De Leeuw van Vlaanderen en La légende d'Ulenspiegel: concurrerende epos voor Vlaanderen'. In *Liber amicorum Herman Maes*. Deinze: 167-189.
- Gubin, E.** (1979). *Bruxelles au XIXe siècle: berceau d'un flamingantisme démocratique (1840-1873)*. Brussel: Crédit communal de Belgique.
- Langlois, J.-B.** (1858). *Le mouvement flamand au point de vue politique*. Brussel: Samuel.

- Lemonnier, C.** (1869). *Nos Flamands*. Brussel: De Somer.
- Lemonnier, C.** (1875). *Contes flamands et wallons. Scènes de la vie nationale*. Paris: Librairie de la Société des gens de lettres.
- Lemonnier, C.** (1882). *Le Mort*. Brussel: Kistemaeckers.
- Lemonnier, C.** (1994). *Une vie d'écrivain*. Brussel: ARLLF.
- Lemonnier, C.** (2013) *La minute du bonheur et autres pages retrouvées* (J. Detemmerman en Glibert Stevens ed.). Brussel: ARLLF-éd. Samsa.
- Michaux, M.** (2000). 'La difficile conquête de l'autonomie'. In Berg, C. & Halen, P. (red.), *Littératures belges de langue française. Histoire et perspectives (1830-2000)*. Brussel: Le Cri: 17-56.
- Nautet, F.** (1882). 'Des difficultés d'une littérature nationale'. *Revue de Belgique*, XIV, 7, t. 41, 15 juli: 223-240.
- Potvin, C.** (1859). *Le livre de la nationalité belge*. Brussel: Van Meenen.
- Potvin, C.** (1860). *L'Europe et la nationalité belge*. Brussel: Lacroix, Van Meenen.
- Potvin, C.** (1881a). 'Revue littéraire'. In *Revue de Belgique*, 38: 451.
- Potvin, C.** (1881b). 'Revue littéraire'. In *Revue de Belgique*, 39: 217.
- Potvin, C.** (1882). *Cinquante ans de liberté. T. IV. Histoire des lettres en Belgique*. Brussel: P. Weissenbruch.
- Roy, P.** (2013). *Camille Lemonnier, maréchal des lettres*. Brussel: ARLLF, éd. Samsa.
- Taine, H.** (1869). *La philosophie de l'art dans les Pays-Bas*. Paris / London / New York: Germer Baillière / Hipp. Baillière / Baillière Brothers.
- Trousson, R.** (2000). *La légende de la Jeune Belgique*. Brussel: ARLLLF.
- Vandenbussche, L.** (2013). 'Het Frans als doorgeefluik van een Vlaams verleden. Hendrik Conscience in handen van Georges Eekhoud'. In *De negentiende eeuw*, 37 (2013), 3: 241-256.
- Van de Woestijne, K.** (1913). 'Camille Lemonnier †'. *NRC*, 16 juni 1913. Geciteerd uit Deprez, A. (red.), *Verzameld journalistiek werk*, 6. *NRC januari 1913-november 1913*. Gent: Cultureel documentatiecentrum, 1990: 354-358.
- Vanwelkenhuyzen, G.** (1958). 'L'âge réaliste (1850-1880). Les prosateurs'. In Charlier, G. & Hanse J. (red.), *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique*. Brussel: La Renaissance du Livre: 293-303.
- Verhaeren, E.** (1881). 'Le Mort par Camille Lemonnier'. *Journal des Beaux-Arts et de la littérature*, 24, 31 december.
- Waller, M.** (1881). 'Les livres'. *La Jeune revue littéraire*, 11, 15 oktober : 235-236. Geciteerd naar: Van Balberghe, É. & Ravet, C., 'Max Waller et Camille Lemonnier. À propos de quelques lettres'. *Bulletin de l'A.R.L.L.F.*, 76/ 1-2, 1998: 235.
- Waller, M.** (1883). 'Henri Conscience'. *La Jeune Belgique*, 1 oktober: 409-411.
- Waller, M.** (1884). 'Camille Lemonnier'. *Le National belge* (Brussel), 28 augustus.